

І. РУХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ НА СХІД І ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ В СЕРЕДИНІ XVII ВІКУ.

Питання про те, звідки саме прийшла людність, що густо заселила Слобожанщину протягом другої половини XVII віку, вже більш-менш з'ясоване в сьогочасній літературі. З матеріалів, які знаходимо в літературі, випливає, що головна маса пересельців прийшла з центрального Лівобережжя і з правого берега Дніпра і менша — з Чернігівщини і південного Лівобережжя¹⁾. На жаль, відомості, що їх знаходимо в друкованих матеріалах, або зовсім не датовані, або належать до різних чи пізніших часів, коли колонізаційні умови й характер колонізаційного руху були зовсім відмінні. Через те, з міркувань, поданих вище в передмові, великий інтерес мала б спроба підібрати звістки, що належать до певного часу, а передовсім до Хмельниччини.

Залюднення Слобожанщини це властиво продовження великого колонізаційного руху на схід, що відбувався в XVI—XVII вв. на терені майже цілої України. Отже подаючи звістки про еміграцію до Слобожанщини за Хмельниччини, які пощастило призбирати по друкованих та архівних актових збірках, кинемо заразом оком і на загальний хід того руху, в наслідок якого було залюднено територію пізніших Слободських полків.

Про напрямки колонізаційних рухів на Наддніпрянщині в XVI ст. висловлювано в літературі різноманітні погляди. Пересельців XVI віку виводили з далекого Заходу, з земель властиво Польських (Яблоновський і інші польські історики), з земель Білоруських (Владімірський-Буданов — вже на підставі документальних даних, хоч відокремлених і не переконливих). Але природніш було б шукати джерела колонізаційного руху навіть за найраніших часів у властиво українських землях — західній Волині і Поділля, почасти в Галичині, бо тільки такий шлях пересельців дає змогу пояснити процес, як утворилася українська етнічна індивідуальність, і розглядати пізніший колонізаційний рух на схід як природне продовження і дальший розвиток колонізаційного руху людности за попередніх часів.

¹⁾ Див. Д. Багал'їй, Очерки, с. с. 411 — 415, на підставі головних переписів міст Суджі (р. 1665), Миропілля (р. 1681), Тернівської слободи (р. 1678), які видав той же автор (див. Д. Багал'їй, Матеріали, I, с. с. 44 і 75; Новые матеріали для історії Слободської України, Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. 5, 1893, с. 185). Новий перегляд питання — див. М. С. Грушевський, І. У-Р. т. VII, с. 256 і т. VIII, ч. 2, с. 354.

1. Еміграційний рух з Правобережжя.

Питанню про залюднення Правобережжя, особливо до початку XVII в. присвячено низку робіт, між ними є й фундаментальні праці (Владимірського-Буданова і Яблоновського). Але повної картини, як залюднювалося Правобережжя, ми досі ще не маємо.

Колонізаційний рух на Правобережжі почав жвавішати десь у середині XVI віку. Люстрації 1545 і 1552 років ще кажуть про центральну Київщину, як про велику пустелю, де немає людности; певно, що офіційні дані люстрацій не охоплювали вільної місцевої людности, яка не входила в рамці тогочасного офіційного станового суспільства; наприкінці цього ж року, зразу по Люблінській Унії, починаються вже на Правобережжі козацькі і селянські заворушення, які промовляють за тим, що в країні численна людність; в кінці першої чверти XVII в. Яблоновський вже документально занотує тут міцне заселення; але ще раніш колонізаційна хвиля перелилася за Дніпро, щоб за яких 3—4 десятиліття густо залюднити лівобережні пустелі. Ще в XVI в. людність з Київщини і Черкащини з'являється і на Слобожанщині.

Досліди з історії колонізації кажуть нам, що нові землі залюднювано звичайно шляхом поступового розсування всієї маси людности концентрично від свого центру (тільки за великих незвичайних зрушень бувало інакше). Так бувало і за часів передісторичних (як свідчать мовні явища); так було і на Правобережжю наприкінці XVI в першій половині XVII в. Акад. М. С. Грушевський так змальовує колонізаційний рух з західної України: „З українсько-білоруського Полісся, з Побужа, Галичини, з північно-західної Волині суне маса селянського і маломіщанського осадника на полудне і схід, посуваючися звичайно етапами, переходячи в поблизкій околиці: з Галичини на Поділля, з Побужа на Волинь тим часом, як звідси маса емігрантів-утікачів іде далі в сусідні части Браславщини і Київщини найчастіше, поки кінець кінцем ся еміграційна хвиля не перекотиться до крайніх своїх границь — задніпрянських пустинь“¹⁾. Рух міг починатися від периферії, але почавшись від центру, він зараз же передавався всій масі, і периферичні смуги швидко доходили до крайніх меж нової колонізаційної території тим часом, як рух цілої маси йшов далі в межах цієї ж території.

Через такий поступовий рух людности не буде для нас дивним, що наші джерела надзвичайно мало кажуть про переходи безпосередньо з Правобережжя до Слобожанщини²⁾ до часів Хмельниччини і Руїни. Поодинокі емігранти правда, могли туди забігти. Так можливо, що якась ватага емігрантів, занесла туди назву далекої батьківщини — назву р. Сянок; зустрічаємо тут і інші назви, що нагадують нам Правобережжя, напр. р. Домаху, що нагадує таку саму назву Дніпрового рукава під Трипіллям. Львовянина ми

¹⁾ Історія України-Руси, VII, с. 256. Документальні ілюстрації цього руху див. у І. Нодіцького, Содержаніе актовъ о крестьянахъ, „Ар. Ю-З. Р“, ч. VI, т. I; такої самої думки був і Яблоновський (Źródła Dziejowe, т. XXII), кажучи про рух недалекими порівнюючи „wyskokami“ (с. 121), і зазначаючи, що рух odbywawsя „etapami“, а до далеких країв тікали порівнюючи рідко (с. 128 і 130).

²⁾ Але на Лівобережжі Лазаревський (Лубенщина и кн. Вишневецкіе, К. С., 1896, I, с. 115) спостерігав багато виходнів з Покуття і Зах. Поділля.

зустрічаємо серед козаків, що перейшли на московську службу з війська Сагайдачного р. 1619-го ¹⁾. Ватага емігрантів з обох берегів Дніпра в 40 чоловіка з'явилася в р. 1639-му в м. Корочі, були між ними і люди з Білої Церкви; за ними йшла ще друга ватага в 200 чоловіка ²⁾. Та ця еміграція не була звичайна — вона зв'язана була з бурхливими подіями року 1638. З року 1646 маємо низку „поручних записів“ козаків, що мали вступити до Донського козацтва; між ними були козаки з мм. Богуслава, Корсуня, Чигирини ³⁾, але це були мабуть справжні запорожці, що, зважаючи на умови тогочасні, міняли Запоріжжя на Дін, отже це не була також еміграція звичайного часу. Натомість до „побутової“ так би мовити еміграції ми повинні віднести перебування ватаги дегтярів з Правобережжя в лісах під м. Сумами за Хмельниччини; між цими ватагами одна складалася з „подолян“, друга з мешканців „Смелова города“ ⁴⁾.

Але поступово, цілою масою посувалася людність за часів звичайних, спокійних. За великих зламів у житті народів, за глибоких зрушень у нормальному ході їх історичного життя бувало інакше. Під час катастроф, що їх зазнали правобережна Наддніпрянина, східня Волинь і Поділля під час українсько-польських воєн Хмельниччини і потім за Руїни, з'явилися й інші форми еміграційно-колонізаційного руху. Людність вирушає тепер з своїх старих осель зразу цілими селами або загонами, що складаються вже під час руху, і посуваються з родинами й усім майном (навіть бджолами) великими валками по кілька сот родин, щоб у далеких степах Донеччини закласти нове місто ⁵⁾. Так за Хмельниччини засновано м. Суми.

¹⁾ М. Д. Сибір. прк., стовп. 1.

²⁾ М. Д. Блгр., ст. 107, а. 389.

³⁾ Донскія Дѣла.

⁴⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I. с. 21. р. 1657 (надрук. помилк. р. 1653).

⁵⁾ В моє завдання не входить розглядати причини, що викликали цей еміграційний рух. В основі цілого руху лежала боротьба селянства проти переможного наступу феодалного панства і панської землеволодіності. За Хмельниччини масовій еміграції сприяла невдача селянського повстання, репресії польського жовнірства, поворот польського панства р. 1652 і, в не меншій мірі, протиселянська політика уряду Хмельницького і його репресії проти козацько-селянських заворушень. Звичайно не останню ролю відіграла і та страшна руїна, про яку ми знаємо хоч би з руїни Потоцького на Поділлі в р. 1650, спустошення країн між Дністром і Богом, мм. Ямполя, Стіни, руїни Триліс в р. 1651-му і нової страшної руїни в рр. 1653—54-му що закінчилася відомою Дрижипільською побиванкою, див. також свідчення Павла Алепського про руїну на Правобережжі після татарського нападу — „Чт. Моск.“ 1897. IV. 1898. IV також перепис міст 1654 року. — „Чт. Мос.“, 1905, II, с. 28, що свідчить про спустошення деяких міст.

Як побачимо, справді еміграція до Слобожанщини збільшилася за останніх років цих діб — 1652 і 1654—5. На еміграцію 1652-го року мав вплинути також і лад, що встановився був на Україні після Берестечка. Про наслідки цієї руїни див. розвідку М. Владімірського-Буданова — Передвиженіє южно-русскаго населенія въ эпоху Б. Хмельницкаго, „К. С.“, 1888, кн. 7. с. 79. на підставі витягів з актових книжок 1648 і дальших років (Ар. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, с. 423). Загальні дані можна було б поповнити і окремими звістками. Так у році 1653-му (в березні) московським посланцям оповідали в Зинькові, що поляки „висікли“ Погребище, Могилів, Борщівку і інші міста, і людність мусить тікати до Московщини (А. М. Г., II, с. 317); навіть з перед-Полісся тікали селяни: так, Юр. Немирич скарживсь, що року 1651 з м. Лугин (Овруц. пов.) і сусідніх сіл втекло 195 душ селян (Ар. Ю.-З. Р., ч. VII т. I. с. 464), Проречисті відомості про руїну 1650—53 рр. на Правобережжі знаходимо

Року 1655-го на Сумині городищі з'явилося 100 д. емігрантів на чолі з отаманом Гарасимом Кондратьєвим, які назвали себе мешканцями м. Ставищ (центральна Київщина); невідомо, чи весь загін в 100 чоловік вийшов з цього міста¹⁾. В багатьох містах південної Московщини згадуються „Черкасы Дрожипольские“ — можливо емігранти²⁾.

В інших випадках виходили поодинокі люди й родини, але мандрували так само далеко, мабуть приєднуючися до більших ватаг. Так року 1655 Цареборисівський піп пише до Москви, що він прийшов до Цареборисова по тому, як поляки зруйнували церкву „в Киевской странѣ“, де він правив, і його оселю³⁾. Трохи раніш, року 1652 до м. Яблунова з'явилося 46 душ емігрантів на чолі з отаманом Мартином Степановим, з них 8 були з Правобережжя, і то з місцевостей, досить віддалених від Дніпра, а саме:

з Горностайполя 3
з Звягеля 3
з Старо-Костянтинова 2

— отже з північної Київщини і з Волині⁴⁾.

Так само й охтирські емігранти з'явилися на Слобожанщині в кінці 1653 р. великим загonom у 700 душ, прийшовши сюди „из дальних, городов из-за реки изо Днепра... от разоренья от безбожных Ляхов и от Татар“. У пізнішій звістці (1762 р.) подибуємо відомості, що 1654 року 40 ченців Лебединського монастиря на Чигиринщині на чолі з ігуменом заснували Охтирський монастир⁵⁾. Можливо, що загін у 800 чол., що прийшов під проводом Максима Тимофієва до Чугуївського повіту в р. 1654 і оселився, як можна гадати, в Харкові, прийшов з Правобережжя.

Наведеними звістками обмежуються наші відомості про еміграцію до Слобожанщини з Правобережжя в 1650-х роках. Можливо, що в інших ватагах, що приходили до Слободських міст, був деякий відсоток правобережців, як це було і в ватазі М. Степанова; частина правобережців приходила з Лівобережжя, поживши на Лівобережжі можливо кілька місяців. Та все ж можемо гадати, що за Хмельниччини людей переселялося з Правобережжя до далекої Слобожанщини хоч загалом і багато, але не так як пізніш, за Руїни і т. зв. „Згону“.

2. Еміграція з Запоріжжя.

Треба сказати кілька слів про переходи на Слобожанщину людности з Запоріжжя. Переходи ці безперечно існували, на це вказують згадки про окремих емігрантів як запорізьких козаків. Але конкретних і безпосередніх

у акад. Грушевського, Історія України-Руси, т. IX. 2, с. 883 (тривога 1654 р.), сс. 1039, 1048 (Дрижиполе).

¹⁾ В р. 1654 людність Ставищ складалася з 312 д. козаків і 365 д. міщан (присяжний реєстр 1654 р. Білоцерківського полку в А. Ю. и З. Р. X, с. 790) Після відомої Дрижипільської побиванки частина її учасників здється й собі емігрувала за кордон і в р. 1655 фігурує по південних московських містах під ім'ям „Черкасы Дрижипольские“

²⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, с. 1048.

³⁾ М. Д. Блг., ст. 409, а. 100.

⁴⁾ М. Д. Помісн., ст. 42, а. 3

⁵⁾ Філарет, I, 144.

вказівок про переходи з Запоріжжя на Слобожанщину аж до кінця 1650-х рр. не маємо, і це легко пояснити. В 1640-х роках шлях з Лівобережжя на Запоріжжя закритий, і людність або переходить з Лівобережжя безпосередньо до Слобожанщини, або з Запоріжжя йде глухим степом на Дін (як про це згадує наведений вище наказ чугуївському воєводі 1655 р.). В 1650-х роках узагалі не було підстав до еміграційного руху з Запоріжжя на схід, особливо в першій половині десятиліття, а в другій половині 1650-х роківгорода колонізація створила тут умови, не цілком сприятливі для розвитку вільного степового ухідництва. Таким чином безпосередніх переходів на Слобожанщину з Запоріжжя в середині XVII в. було мабуть не дуже багато.

3. Еміграція з Чернігівщини.

На північному заході Слобожанщина притулялася в районі м. Путивля, на Середньому Сеймі, до південно-східного кута Чернігівщини, старої культурної країни, що зберегла, хоч і не цілком, попередню свою людність. Стає можливим припущення, що й Чернігівщина взяла участь у колонізації Слобожанщини. Вже апріорні міркування підказують нам, що північна Чернігівщина не могла брати дуже значної участі. Передусім Чернігівщина не могла бути за тимчасовий притулок для людности, що простувала б до Слобожанщини через Чернігівщину з сусідніх земель — Білоруси й Орловщини. З Білоруси людність до Чернігівщини майже не заходила, як зазначає акад. М. П. Василенко¹⁾, а Орловщина ще не була заселена як слід і мала до того свої власні виходи на південь. Таким чином північна Чернігівщина могла давати тільки власні лишки людности, яких у неї безперечно було не багато в середині XVII віку²⁾.

Тільки в південній Чернігівщині, що ввходила в сферу східного колонізаційного руху української людности, з'явилася в другій чверті XVII віку рухливіша людність, що могла давати емігрантів на Слобожанщину. Справді в наших джерелах маємо лиш нечисленні вказівки на переходи з півночі (наприклад р. 1623 з Новгородсіверщини з с. Талигіна до Путивля прийшло 16 селянських родин)³⁾.

Натомість про переходи на Слобожанщину з південної Чернігівщини в середині XVII віку маємо низку звісток. За Хмельниччини Чернігівщина не зазнала великої руйни; але Радзивілів похід в 1651 році і повернення шляхти в р. 1652-му мусіли налякати тутешню людність⁴⁾. Тому не дивно, що коли попередніми роками маємо тільки порізнені звістки про еміграцію з південної Чернігівщини на схід (напр. року 1648-го селянин з села Бокровиць Черн. во-

¹⁾ Очерки по истории Западной Руси и Украины, К., 1916, с. 570; це питання треба ще далі спеціально розробити.

²⁾ За московської „смути“ з Чернігівщини вийшло мабуть чимало людности; служилі верстви вивела Московська держава і передала Польщі країну правдивою пустелею, як зазначає Яблоновський („Zadnieprze“ с. 242). Діяльність Пісочинського на Новгородсіверщині не на багато цьому лихові зарадила (А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкие).

³⁾ А. М. Г., I. № 162.

⁴⁾ Про паніку і масову еміграцію з Чернігівщини в зв'язку з репресіями українського уряду і польською окупацією — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 323 і 414.

лости тікає до Сівська ¹⁾); року 1646-го складають присяжні записи на службу на Дону козаки з Новгородка-Сіверського та Глухова ²⁾), після року 1650-го, а власне в році 1652-му, маємо звістки про масовий еміграційний рух з південної Чернігівщини. Передовсім у згадуваній збірній ватазі, що з'явилася в Яблоніві р. 1652-го, на загальну кількість виходнів з Лівобережжя — 38 душ 12 душ припадало на Чернігівщину, і то за одним-двома винятками — на південну, а власне:

з Батурина . . . 6	з Седнева . . . 1
з Чернігова . . . 1	з Королевця . . . 1
з Ніжня . . . 1	з Новгородка Сі-
з Кобижчі . . . 1	верського . . . 1 ³⁾ .

Та це були тільки бризки тієї масової еміграції, про яку маємо досить звісток з різних джерел, хоч, на жаль, не знаємо певне, де ці емігранти потім опинилися. Найімовірніш — віллялися вони до українських служилих колоній по містах московського півдня (про цю служилу колонізацію і приплив емігрантів в 1652 р. — див. нижче, в спеціальному розділі). Що ця еміграція зв'язана була не з Берестецькою поразкою, а саме з окупацією Чернігівщини від польського війська в 1652 році, це вже цілком з'ясував акад. М. С. Грушевський ⁴⁾); наведемо ще кілька документальних свідчень про те, що саме польська навала викликала еміграцію. Ще 25 лютого 1652 р. писали до Москви з Путивля, що під Путивлем з'явилися втікачі з Чернігівщини, які тікали „от изгоненія поляков“; тікали „черкаси (козаки), мещане и пашенные люди (селяни)“; переходячи кордон, вони „становятца на... государственной земле у помещиков и путивльцов у дворян и детей боярских по пашнем и по лугам насильством и чинят им многие тесноты“ ⁵⁾. Отже ця людність частково розташувалася на московських помісних землях і очевидно частково перейшла на становище покріпачених селян; але вже тоді, 1652 р., емігранти, як бачимо, зробили спробу захопити землі для себе особисто. З Москви наказано пересилати їх до Путивля, а звідти — розсилати по різних містах південної Московщини. Частину переходнів наказано розташувати „за їх чолобиттям“ в Комарицькій волості (Сівщина), але „от рубежа в дальних местах“ ⁶⁾. Польські жовніри не ставляться до еміграції пасивно — женучись за втікачами, вони іноді переходять через кордон ⁷⁾.

9 березня того ж 1652 року в Путивлі з'явилися представники від загону емігрантів на чолі з Самойлом Курбецьким; емігранти йшли, здається, з Чернігівщини, але походили, можливо, з Правобережжя. У Путивлі посланці оповіли про чутки, ніби „велѣл гетман Хмельницкой полковником и черкасом

¹⁾ А. Ю. и З. Р., III, ч. 157.

²⁾ Донскія Дѣла.

³⁾ М. Д., Помісн., ст. 42, а. 3.

⁴⁾ Згадана праця, там само.

⁵⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. 195.

⁶⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. 231.

⁷⁾ Так вкінці березня 3 хоругви німців і поляків, послані від Маховського, що стояв в Конотопі, навздогін за емігрантами, вдерлися до маєтку путивльського служилого Яцина і захоплювали там московських людей (там само, а. 269).

итти в Чигирин всѣмъ; и они де чают тово, что он гетман хочет убегать от Поляков в Крым“ і „будет их черкас з женами и з детьми с п'ятьсот человек семьянистых людей“, „и били... челом,... чтоб... государь пожаловал, велѣл ихъ принять на свое государево имя на вѣчное житѣ и землями устроить, где ты государь, укажешь“¹⁾.

N.B.
1652

✓ Та найяскравіша і проречиста подія в цій еміграції 1652 року була еміграція цілого Чернігівського полку на чолі з полковником Дзиковським. Ця еміграція досі була відома тільки в загальних рисах ²⁾. Новознайдене листування з приводу цієї еміграції ³⁾ дає змогу застосувати її саме до еміграції з Чернігівщини і змалювати її обставини. Про ці обставини оповіли представники емігрантів в Путивлю 21 березня 1652 р. таке: „Пришли они в государеву сторону для тово, что наступили на них Поляки; а гетман черкаской Богданъ Хмельницкой ихъ подалъ, против Поляков не стоит и с ними (козаками) не збираетца, и город Чернигов и Ботурин, и Борзну, Нѣжин, и Сосницу, и Песочин, и Конотупъ, и Бахту, и Ивангородище с уѣзды черкаской гетман Богданъ Хмельницкой поступился Поляком от Переяславля по город по Конотопъ. И ныне в тѣ города пришли Поляки и черкасы (!), и уѣздныхъ людей побиваютъ“. З дальших розпитувань з'ясувалося, що емігранти вийшли (мабуть на початку березня) з Чернігова, Батурина, Борзни, Ніжня, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопу, Бахмача і Ивангородища „и тѣхъ городов из деревень“, — „черкасы и пашенные многие люди з женами и з детьми и со всѣми своими животы“. Емігранти спинилися під Путивлем, на Білих Берегах; до міста їх не пропущено. Прохали вони, щоб їм дозволено розташуватися поблизу — на Заводицькому городищі на р. Пслі (це — пізніша Ворожба, що її заснували два роки по тому інші емігранти з України). Але після довгого очікування дістали емігранти наказа йти на Дін і мусіли цьому наказові скоритися, але осілися зрештою не на р. Битюзі, як проєктовано, а на лівому березі р. Дону, на р. Сосні, заснувавши там м. Острогозьк. Еміграція відбувалася за дуже тяжких обставин. Дзиковський, прохаючи в своїй чолобитній, щоб їм дозволено оселитися на р. Пслі, зазначав: „если, великий цару, где далеко даси, то всѣ ни зайдутъ, бо барзо есть худыхъ много, которые мало мають на чом поихати“; він прохав скорше видати дозволу оселитися, „бо когда ж, великий цару, уже намъ докичило стояти на Дубровѣ, дѣти нашѣ отци многи малы и не могут тривати, умирают“ ⁴⁾. Прийшло їх усього дві тисячі душ; казали, що чекають за собою ще з Костянтинова борзенського сотника Забілу „и из ыных городов многих людей“. Пробоули емігранти під Путивлем мало не два місяці, і 5/V їх

¹⁾ Там само, а 197.

²⁾ М. Костомаров („Собр. Соч.“, 1904, кн. 4, с. 482 — 3) свого часу зв'язував цю еміграцію з Берестецькою поразкою і гадав, що це були волинці; Миклашевський (Къ історіи хозяйственного быта Московскаго государства, М. 1894, с. 248) видав перепис емігрантів від 5/V 1652 р., але звернув увагу тільки на статистичні дані перепису. Допіру акад. М. С. Грушевський, на підставі нових архівних матеріалів, зв'язав цю еміграцію з подіями 1652 р. (Історія України-Руси, IX, с. 414).

³⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. а. 208—230.

⁴⁾ М. Д., Приказн. ст. 281, а. 212; друкуюмо цю чолобитну цілком далі, як розглядатиметься оселення м. Острогозька.

переписано ¹⁾. На той час лишилося їх 1.000 душ чоловіків, організованих в 9 сотень; з цих сотень було: три Батуринські, 1 Борзенська, 1 Чернігівська, 1 Конотіпська, 3 без спеціальних географічних позначень. У перепису переписано й майно переселців; переселці здебільшого належали до заможних верств люду — козацтва й заможного селянства (може й міщанства).

„Полк“ Дзіковського безперечно якось стосувався до офіційної полкової організації чернігівського козацтва. Але дивно, що в урядовім листуванні тогочаснім не знайдено досі а ні найменшого натяку на цю подію; польські джерела теж мовчать про неї. Чи уряд Б. Хмельницького свідомо замовчував цю подію (не бажаючи а ні компромітувати себе, а ні сваритися з Московським урядом), — чи може сама еміграція ця відбулася як не за таємною інструкцією, то за мовчазною згодою гетьмана, що під той час посольством Іскри сам намацував шляхи до тіснішого з'єднання з Москвою і клопотавсь щоб втягти її тим чи іншим способом до польсько-української боротьби.

Обидві звістки про напрямок еміграції з Чернігівщини в 1652 році провадять нас до далеких місцевостей — м. Яблонова, Острогжчини. Про еміграцію з Чернігівщини до Донецької Слобідчини не чуємо ні цього року, ні дальшими. Проте ця колонізація мусіла бути, вже з р. 1653 принаймні, особливо в вигляді поступового масового колонізаційного руху. Щодо можливої території цієї колонізації з Чернігівщини на Слобожанщину, то природно мусіла вона зосереджуватися найбільше на сусідній Сумщині; але, як побачимо, цей район перебував у тісних колонізаційних зв'язках із Центральним Лівобережжям, і колонізація південна і тут мусіла перекривати і поглинати чернігівську ²⁾. Обидві ж вищенаведені звістки кажуть нам, що з Чернігівщини еміграційний рух ішов переважно до віддалених земель (до м. Яблонова і Острогжська).

¹⁾ М. Д., Блгр., книжка ч. 30, а. л. 30—218; видав у вигляді таблиці Миклашевський, *op. cit.*; дані перепису (щодо майнового забезпечення переселців) коментує цей же автор (там само), а ще перед ним — акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 418).

²⁾ Говорячи про чернігівську еміграцію, не можна обминути питання про севрюцьку колонізацію на Слобожанщині. Чуємо про неї ще в XVI ст., коли севрюків використовувано в сторожевій службі; в р. 1589 чуємо про їх озброєні ватаги на Дону; отчинні старовинні уходи путивльських севрюків лежать по обидва боки р. Ворскла в першій половині XVI віку; в 1620-х рр. з ними зустрілися Роменці на уходах горішнього Посулля, а в рр. 1640-х бачимо їх у козацькій службі м. Вольного, куди вони (Стенька Дунчиков з тов.) приїзять з своєї вотчини з бортних ухожів (М. Д., Блгр., ст. 146, л. 1); їх завсіди відрізняють від служилих людей, присланих з Росії. Під час розмежування 1648 року вони подають відомості про топографічні назви, які показують північно-український характер їх народности („Глибей Луг, а Литовские люди называют Круты Яр” — отже луг — яр, а не сіножать як у Росії). Бачимо севрюків і в 50-х роках між містами Змієвом і Валками. Але розмір і колонізаційну вагу севрюцького елементу на Слобожанщині не маємо змоги визначити за допомогою наших документальних джерел: у реєстрах новоосаджених міст і слобід 1650-х років не знаходимо жадного сліду севрюцької колонізації, через те мусимо лишити питання про участь севрюків в остаточнім заселенні Слобожанщини поки нерозв'язаним; можливо, що взагалі це питання дасться з'ясувати тільки за допомогою майбутніх антропологічних дослідів на Харківщині, які, на жаль, перебувають ще в початковій стадії.

Можна гадати, що севрюцька колонізація, що мала досить анемічні резерви в південно-східній Чернігівщині і спиралася на Слобожанщині на дуже екстенсивне бортне бджільництво і лісове ухидництво, була взагалі слабка і не могла протистояти густим хвилям української люду, що поєнула з заходу 1640-ми роками.

4. Еміграція з Центрального Лівобережжя.

З Слобожанщиною на заході безпосередньо сусідувала центральна і південна частина Лівобережжя, пізніша Полтавщина, що, як вище зазначалося, найтісніш була сполучена саме з Слобожанщиною. Крізь Лівобережжя проходив головний струмінь східного колонізаційного руху з українського Заходу, отже не дивно, що центральне Лівобережжя було тою країною, звідки прийшла чимала частина слобідських емігрантів. Чи йшли пересельці з самого Лівобережжя, чи переходили вони його, ідучи з дальших земель, однаково колонізаційний рух до Слобожанщини перебував під безпосереднім впливом колонізаційних умов на Лівобережжі; отже на виясненні цих умов треба спитися довше.

Ні за Хмельниччини, ні перед тим центральному Лівобережжю не довелося переживати занадто великих військових руйнівних катастроф. Тільки московська кампанія рр. 1632—3 і повстання р. 1638-го відбилися значніш на місцевій людності. Отже через це, а також і через те, що Лівобережжя безпосередньо прилягало до Слобожанщини, ми саме тут спостерігаємо ту форму колонізаційного руху до Слобожанщини, що вище характеризували як повільне і масове посування людності. Як побачимо нижче, найхарактерніш ця колонізаційна форма виявилася в „пасічній“ колонізації, менш в „добичницькій“, а „служила“ еміграція до московських міст дає вже інший тип — виходу на пор. велике віддалення; але два останні типи колонізації мали, як побачимо, менший вплив на остаточне залюднення властивої Слобожанщини.

Спинімося коротенько на історії залюднення самого Лівобережжя. Вище вже згадувано про різні погляди, висловлені в історичній літературі про напрямки колонізаційного руху на Україні. Відповідно до цих поглядів і залюднення Лівобережжя клали на рахунок то емігрантів з Поділля (О. Лазаревський¹⁾), то з білоруської півночі (В. Б. Антонович, М. Ф. Владімирський-Буданов, О. Яблоновський); але природніш і тут і за старіших, як і за пізніших часів виводити переважну масу емігрантів з центрального Правобережжя (пор. думку акад. А. Кримського). Справді з реєстру селянських переходів, якого склав А. Яблоновський²⁾, бачимо, що людність виходила до Лівобережжя почасти з горішнього Побожжя, з Мозирщини, північної Київщини, але головно все ж з центральної Київщини (Ржищів, Трипілля і інш.).

Починаючи з часів після татарської руїни XIII віку джерела ввесь час кажуть про цілковите спустошення Лівобережжя³⁾.

Але з звісток цих джерел мусимо зробити висновок, що спустошення це не було абсолютне. Ухідницька людність існувала тут досить постійна, і про неї конкретні відомості маємо з опису канівських і черкаських уходів у люстрації 1552-го року⁴⁾. Ці уходи охоплювали трохи не все Лівобережжя

¹⁾ Лубенщина и князя Вишневецкіе та інші статті.

²⁾ *Їг. Дз.*, г. XXII, с. 128.

³⁾ Нпр. див. мандрівку Пимена Воронізького, описи торговельних шляхів, акти про надання „пустинь“ і т. і.

⁴⁾ Можливо, що вже Вітовтові заходи і його похід року 1399-го спиралися тут, як на Чорноморщині, почасти на поновлену колонізацію країни; на початку XV-го віку маємо звістку

(Полтавське), простягалися вздовж Ворскла й доходили навіть до р. Орелі. Правда, відомості наші конкретно кажуть тільки про севрюньку ухідницьку людність, що приходила з півночі; та що козацьке „черкаске“ „воровство“ розвинулося в XVI ст. на московських південних „українах“, то можна припустити, що козаки з Правобережжя переходячи через Лівобережжя, займалися тут і ухідництвом¹⁾ мабуть навіть більш-менш постійно¹⁾.

Поновлено тут осілу колонізацію, в другій половині XVI віку; за це свідчать надання маєтків (напр. Байбузі р. 1578-го), ще більше — відома конституція 1590-го року. Ми знаємо, що панська колонізація звичайно йшла за селянською і намагалася захопити нові землі на початку її, але вже по тому, як ця народня колонізація позначалася на господарчій освоєнні нових земель.

Ця старіша колонізація пояснює нам швидкий хід залюднення Лівобережжя дальшими роками. Наприкінці XVI-го віку офіційно зареєстровано міста в середньому Посуллі, на початку XVII віку в долішньому Посуллі; з'являється і м. Миргород (згаданий в „Книге Большого Чертежа“), м. Голтва на Пслі; люстрація року 1622-го каже, що поблизу Миргорода розташовано 25 хуторів, люстрація р. 1633-го реєструє густу мережу слобід у районі Гадяччини, до р. 1630-го з'являється м. Полтава на Ворсклі²⁾. Люстрації з їх невеликими числами людности в нових поселеннях зовсім не дають нам повної картини, як залюднювано Лівобережжя за цих років, і, як каже Яблоновський, немає жадного способу обчислити кількість людности, що не ввіходила до даних офіційних люстрацій³⁾. Але 20-ми роками Лівобережжя

про колонізацію Глинських, і ми можемо не відкидати зовсім цього епізоду, як це робить ак. Василенко (ор. cit., с. 493), хоч не можемо, звичайно, цілком покладатися на перекази генеалогії Глинських, як це робить Л. Падалка (Прошлое Полтавской территории и ее заселение, П. 1914, с. 45). Далі маємо назви міст на Полтавщині в реєстрі Воскресенського літопису і надання маєтків на Переяславщині. Зразу після нападу Менглі-Гірея маємо звістку про поділ маєтків Глинських (1498), ще року 1493-го татарські послы об'їздять „вотчини“ місцевих севрюків, а далі ці самі севрюки фігурують в рр. 1503. 1513, 1517 і інш., і нарешті їхні уходи занотовано офіційно в люстрації 1552-го року. Усе це каже нам про безперервну господарчу діяльність місцевої ухідницької людности, скільки вона можлива була в умовах постійних татарських нападів.

¹⁾ Варт звернути увагу, що в м. Черкасах за офіційними даними середини XVI в. було багато людности — 730 душ (пор. з Києвом, де було тільки 670 душ). Як відомо, це місто відіграло дуже велику роль в колонізації українського сходу (назва козаків-емігрантів на Московщині: „Черкаси“). Ще року 1546-го путивльський воевода Троекуров пише до Москви, що в „полі“ повно української людности — „Черкасцов и Киянь“ — отже з правобережних центрів.

²⁾ Див. Ф. Николайчикъ, Матеріали по исторіи землевладѣнія князей Вишневецькихъ, „Чт. Нест.“, 14 ч. 1—3; Л. Падалка, ор. cit.; А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецькіе, „К. С.“. 1896, I; Ар. Ю. - З, Р., ч. VII; Jablonovski, Žr. dz, tt. V, XXI XXII і інші огляди. Про сумнівне питання щодо часу коли засновано м. Полтаву — див. Л. Падалка О времени основанія гор. Полтавы, „Чт. Нест.“, т. 10, К. 1896. Загальний огляд історії залюднення Лівобережжя за цих часів — див. Д. Багалъй, Займанщина в Лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII в., „К. С.“, 1883, XII.

³⁾ Лиш по самих містах було р. 1622:

	„слухняних“	„неслухняних“
Іркліїв	50	400
Голтва	20 (30)	230 (700)
Кропивна	60	200
Богушівка	3	40

вже вкриті було поселеннями, і їх кількість промовляє сама за себе¹⁾. Посуваючися лавою наперед, людність вже доходила крайніх меж Лівобережжя напр. на горішній Сулі (р. Терни) і гор. Пслі, де існували вже в році 1628-му уходи з м. Ромна, недавно оселеного²⁾.

Українська людність, ідучи на схід, з давніших часів заходила до степів пізнішої Слобожанщини, простуючи і далі на Дін. Особливо це треба сказати про степових добичників — козаків. Документальні дані про вже давно створені зв'язки з цією територією маємо з середини XVI-го віку: це відомості про стосунки з Москвою і походи Вишневецького, заходи проти „черкаського воровства“ і приймання „Черкас“ на службу — отже початок постійнішої „служилої“ колонізації³⁾. І „воровство“ і служила колонізація особливо розвиваються 80-ми і 90-ми роками того ж сторіччя (одночасно розгортаються козацькі заворушення на Правобережжі). Але важко зв'язувати людність, що емігрувала чи тільки заходила на Слобожанщину саме з Лівобережжям, хоч (як я вище згадував) це досить імовірно, бо тільки емігранти з властивого Запоріжжя (напр., загін М. Федорова, що його розташовано р. 1589-го по сер. Дінці, численні емігранти на Дону і деякі українці запорожці на московській службі) під той час з Лівобережжям можливо не мали нічого спільного (пізніш, як побачимо, було інакше). Більше змоги маємо зв'язувати з Лівобережжям служилу українську колонізацію по московських містах в 20-х роках XVII в.; — ця колонізація знову почалася з ще більшою інтенсивністю після перерви часів московської „смути“. Тепер виходити з Лівобережжя починають не самі добичники - козаки, але й селяни, при звичаєні до осілої хліборобської праці. Виходили вони, мабуть, ще в другім десятилітті XVII-го віку; напр. акад. М. С. Грушевський наводить оповідання Лубенської людности в р. 1618-му, що половина тамтешньої людности розійшлася, коли Ю. Вишневецький почав там заводити незвичайні податки⁴⁾; частина цієї людности могла вийти й за кордон. Велико подіяли на розпорошення лівобережної людности військові дії в рр. 1632—33, коли московське військо підходило до Ромна і Миргороду⁵⁾, а Ярема Вишневецький ходив під Путивль і Сівськ. Особливо ж руїни зазнало Лівобережжя дальшими роками. На рік 1635 припадають перші великі заколоти на Лівобережжі, чуємо, що Полтавці хочуть спалити

Скільки ж „неслухняних“ не увійшло до реєстрів, особливо по хуторах і пасіках! Пор. кількість неслухняних по містах Правобережжя:

	„слухняних“	„неслухняних“
Корсунь	200	1300
Чигирин	50	4500 (?)

За люстрацією 1616-го року усі хутори староства Канівського за Дніпром позахоплювали козаки, і тому навіть реєстра їх не подано, як і в люстрації 1622-го року, де замість хуторів фігурують вже села.

¹⁾ Так О. Яблонівський (ор. cit., т. XX), обчислюючи успіхи колонізації на Лівобережжю перед 1625-м роком, рахує кількість осель на Переяславщині в 76 осад (4165 димів) на Миргородщині — 32 оселі (850 д.).

²⁾ Ніби на путивльській (Московській) території, як запевняли місцеві ухадники-селяни (М. Д. Блг., ст. 20, а. 26); про уходи з Ромна — див. Ibidem.

³⁾ Про служилу і ухадницьку колонізацію детальніш дивись нижче.

⁴⁾ Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 368.

⁵⁾ Ibidem, т. VIII, ч. I, с. 200

своє місто й емігрувати до Московської держави, відбувається бурхлива рада в Каневі, що після неї 700 душ козаків і, можливо, іншої людности, головню з Лубень, рушають у степ, а тоді на середній Донець, сподіваючись там оселитися¹⁾. Заколоти тривають і далі і закінчуються великим вибухом 1638-го року. Особливої руїни зазнала тоді Лубенщина²⁾. Акад. М. С. Грушевський каже, що під час козацьких рухів козаччина легко опанувала територію повстання і скидала слабку мережу офіційної адміністрації³⁾. Ця адміністрація і за спокійних часів мабуть не охоплювала своїм контролем великої частини лівобережної людности. Козацькі рухи, навіть розпочаті на Правобережжі, завжди знаходили за Дніпром багаті резерви людности, готової підтримати повстання, а коли трапиться невдача — податися на еміграцію. Це виявилось під час війни 1638-го року, коли відбувалася еміграція Остринина, планована ще раніш, і коли заснуванням Чугуєва покладено початок остаточному залюдненню Слобожанщини. Нижче буде показано, що чугуївські емігранти виразно зв'язані були з Полтавою. З Гадяччини вийшло кілька тисяч людности ніби до Путивля, а всього емігрантів раховано на 20 000 людей і польські послы запевняли, що вони осіли під південними московськими містами і вздовж „Білогородської Черти“⁴⁾. З тих же років ми маємо в московському архіві численні звістки про еміграцію до московських міст⁵⁾ і можемо назвати ті місцевості, звідки емігранти виходили. Це ті самі місцевості, звідки виходили емігранти до Слобожанщини і потім: року 1638-го до Усереду виїхало з Гадячого 29 ч., з Зинькова 28, Прилуки 1 і Лютеньки 7.⁶⁾ Акад. Д. І. Багалій вказує на Гадяче, Миргород, Варву, Лохвицю⁷⁾. Весною року 1639-го з Лубень та інших міст прийшло з родинами до Корочі 40 чол. і казали, що за ними йдуть ще 200 люду⁸⁾. Тоді ж ідуть до Усерду через Сівськ і Курськ емігранти з Переяслава⁹⁾. Цікаву звістку подає О. Лазаревський про те, що на Ворсклі осіла людність, сположена козацькими заколотами 1636—38 рр.; це — судові свідчення козаків Потапенків 1700 р.: „еще подъ часъ Кумейщины, будучисмо лѣтъ недорослыхъ, з отцемъ нашимъ зайшлисьмо до села Стасовець н осѣли мешканемъ гдѣ отъ пяти еще куреней большъ нѣкого не было; а отъ того времени рокъ по року стало людей прибувати“ (рукописні протоколи Полтавського полкового суду)¹⁰⁾.

¹⁾ Цитату відповідного акту див. нижче, де описуємо перші спроби осілої колонізації на Слобожанщині (з М. Д., Приказн. с. 99, 116).

²⁾ М. Д., Сівськ., с. 178, а 122. У Москві тоді чекали емігрантів, сподівалися їх по 300—400 чоловіка разом, і про те, як поводитися на випадок вони прийдуть, надіслано спеціального наказу до Білгорода (Д. М., Приказн., с. 99 а І); могло вплинути на еміграцію і знищення Миргородського полку, приєднаного до Переяславського (див. лист Киселя, Історія України-Руси, VIII, ч. І, сс. 280; 285).

³⁾ Історія України-Руси, т. VII, с. 907.

⁴⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, т. VIII, ч. 2, с. 369.

⁵⁾ Чимало відомостей наводить акад. Д. І. Багалій, *Очерки*, с. 160 і далі. Також див. М. Д. Приказн., ст. 99.

⁶⁾ М. Д. Десятия № 201; крім того ж прийшло 20 д. селян, з них 15 з Зинькова.

⁷⁾ *Очерки*, *ibid.* З Варви вийшло 300 чол.

⁸⁾ М. Д., Багр., ст. 107, 389.

⁹⁾ *Ibid.*, 319.

¹⁰⁾ Лазаревський, *Полтавщина в XVII вѣкѣ*, „К. С.“, 1891, IX, с. 360.

Справді 40-ми роками колонізація відбувалася інтенсивно — опановано на решті Ворскло, де постає низка сіл. Підкоморій київський Степан Немирич дістає тут низку маєтків (долішне Ворскло — Переволочну, Кобиляки, Санжари і номінально р. Орель)¹⁾. Але офіційна колонізація дає тепер не так збільшення території (на Ворсклі вона дійшла своїх меж, і довго їх потім не переступала), як збільшення гущини людности. Збільшення це було в вічі глядачам і реєстраторам²⁾. За Бопланом у Переяславі 40-ми роками було до 6.000 неслухняних мешканців³⁾. По кілька тисяч людности на більші містечка дає реєстр Пшездецького, що його правда деякі автори мають за непевний⁴⁾, але відомості Пшездецького стверджує реєстр війська Запорозького, складений через рік після повстання в р. 1649-му. Реєстр цей дає цінні й досить повні відомості про стан колонізації Наддніпрянщини в середині XVII в.; на жаль, матеріяли реєстру відповідно не оброблені, але й голі числа (підсумки), кажуть нам про успіхи колонізації. За реєстром в кожному з п'ятих полків південного Лівобережжя було від 14 до 20 сотень і близько 2 500 козаків⁵⁾. Цікаве спостереження подає А. Стороженко: в реєстрах козаків Переяславського полку він знайшов назви більшости сіл сьогочасної Переяславщини⁶⁾. Швидке зростання людности на Лівобережжі за десятиліття перед Хмельниччиною легко зрозуміти. Це було якраз десятиліття „золотого спокою“, коли розчавлене козацтво збирало сили для остаточного бою. Отже людність за цих років мала лиш одну форму протесту, протесту пасивного проти тиску пансько-кріпацького режиму: тікання й переходи. І цей єдиний спосіб хоч тимчасово полегшити становище людність використовувала досить широко. В 40-х роках закінчивсь термін пільг на слободах по багатьох місцевостях Лівобережжя, і це повинно було сприяти дальшій колонізації на схід. У звітках про переходи емігрантів до московських міст часто зазначається, що емігранти — це селяни, „пашенные мужики“; але й тоді, коли приналежність емігрантів до селянства не визначено точно, ми часто можемо бути певні, що виходила селянсько-міщанська непоказачена людність. Року 1648, напередодні великого повстання, Вишневецький виряджає до Путивля свого урядника щоб перейняти селян, які повтікали до м. Олешні з майном і худобою мабуть з Роменщини; було це саме тоді, як до Москви передавано прикордонну смугу за розмежуванням 1647-го року⁷⁾. Також до переданого Московській державі м. Бобрика тікають люди з с. Ручини Пруди Лохвицького повіту⁸⁾. Інші селяни знову йдуть з цих же новопереданих міст далі на схід, не бажаючи повертатися до Лівобережжя: з Бобрика і Олешні

¹⁾ Н. М. (Молчановський), Лівобережная Украина въ XV—XVII ст.

²⁾ Пор. напр. контракт 1643 р. що свідчить про розвиток тут господарчого життя (М. Грушевський, Господарство польського магната на Задніпров'ю, „Зап. Київ“, т. I, с. 25).

³⁾ В. Г. Ляскоронскій, Г. Левассеръ де-Бопланъ и его ист.-геогр. труды относ. Юж. Россіи, К. 1901, с. 9.

⁴⁾ Вичерпливу характеристику стану залюднення окремих поселень Лівобережжя за реєстрами-описами 1641, 1647 і 1649 рр. з великим числовим матеріялом подав. акад. М. С. Грушевський, І. У.—Р., VIII, ч. 2, с. 360.

⁵⁾ „Чт. Моск.“ 1874, т. II—III.

⁶⁾ Очерки Переяславщины, „К. С.“. 1891, X.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 115.

⁸⁾ Ibid., с. 126.

в р. 1647 10 родин переходять до м. Вольного ¹⁾, везучи за собою навіть таке майно, як поросята та кури; що це — селяни чи міщани, видно з того, що їм бракує зброї.

До селянсько-міщанської колонізації з Лівобережжя належить також і пасічна колонізація в західній Слобожанщині. Досить багатий матеріал про тамтешні пасіки ²⁾ з років 40-х дає змогу не тільки виявити тісний зв'язок їх з міщанством Лівобережних міст і міщансько-селянський склад їх людности (пасічники-рандарі і їх „челядники“), але й ті міста і райони, з якими пасіки були зв'язані. Виявляється ³⁾, що за головне джерело пасічної колонізації було ціле Попселля (Гадяччина, Миргородщина, менше Хорольщина) і південне Поворскля (Полтавщина); меншою мірою — середнє Посулля (Лохвиця). До горішнього Посулля вже з 1620-х років суне людність з Роменщини, а в середині віку до Роменщини привднується ще Конотіпщина ⁴⁾.

Характер людности пасік б. м. зрозумілий. В інших випадках менш ясно, хто саме були емігранти; коли вони мають на думці вступити до московських військових залог, це ще визначає, що це неодмінно були справжні козаки. Так року 1647-го 3 чоловіка (один з родиною) тікають з Ромна до Вольного ⁵⁾. Вказівки на еміграцію до московських міст за цих років дуже численні, а в р. 1646-му, на заклик Москви почалася вже масова еміграція до московського війська, що занепокоїла навіть саму московську адміністрацію ⁶⁾. Ближчі до козацької людности у властивім розумінні козацтва, зв'язаного з Запоріжжям, були, очевидно, емігранти, що йшли на Дін, а особливо ухідники, що промишляли на Слобожанщині „воровством“. Великий розмах еміграції на Дін в 40-х роках занотовує в своїй праці О. Ю. Гермайзе ⁷⁾. Джерела її вказано в двох випадках: 1646 емігрує на Дін 68 чол. з Бобрика, Гадячого та інших міст і кажуть, що готові до еміграції ще 5 тисяч людей ⁸⁾; з поручних записів новообраних для служби на Дону козаків того ж року довідуємося, що виходили: десятеро з Ромна, четверо звідти ж у другому десяткові, ще десятеро з Ромна і Рибного, десять з Ромна і Лохвиці, десятеро з самої Лохвиці, десятеро з Полтави, далі з Гадячого, в інших десятках люди з Гадячого, Зинькова, Миргорода, Олешні ⁹⁾; отже все — з східної половини північної Полтавщини.

Ухідницько-воровська людність південної Слобожанщини зв'язана з цілком визначеним районом: це — Зиньківщина і Миргородщина, менш — Гадяччина і Полтавщина (властива). Тут у Зинькові, Лютенці, Бобрику, Гадячому набирає свою тисячну ватагу Грицько Торський, сам тісніш зв'язаний з Миргородом ¹⁰⁾. Цікаво, що звідси ж, з Миргородщини та Гадяччини, походили „воровські Черкаси“, що громили московських служилих під Хотмижськом,

¹⁾ М. Д., Десятня ч. 213, а. 265; А. Ю. и З. Р., III, 113.

²⁾ Див. нижче спеціальний розділ про пасічну колонізацію.

³⁾ Див. *ibidem*.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 20, а. 26; А. Ю. и З. Р., III, ч. 270.

⁵⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, №8.

⁶⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2., с. 347.

⁷⁾ Україна та Дін у XVII стол., К., 1928.

⁸⁾ *Ibid.*, ст. 30.

⁹⁾ *Ibid.*, с. 32.

¹⁰⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2., с. 352; детальніш див. нижче.

в запіллі „Черти“ в р. 1648-му ¹⁾). Таким чином визначається той район, що переважно був за джерело добичницької колонізації на Слобожанщині перед 1648 роком; приблизно це той самий район, що був за джерело і пасічної колонізації Слобожанщини. S

Як можна було побачити вже з наведених вище коротких зауважень щодо ходу колонізації, в середині 40-х років ми помічаємо раптовий і надзвичайно інтенсивний розвій колонізації на сході. Позначається він однаково на півночі — українська людність суне до московських залог, на півдні — відбувається гострий конфлікт московських служилих з постійним „черкаським воровством“, на Дону — збільшується відсоток українського козацтва ²⁾). Причину цього явища ми зрозуміємо, коли ми згадаємо, що саме за цих років Польщі пощастило нарешті перетяти шлях українській людності на Запоріжжя; замкнена на Центральній Наддніпрянщині, ця досить численна людність, при звичаєна до степового добичництва, вибирання татарського ясирю ³⁾ і здобування жупанів на Запоріжжю, мусіла шукати виходу ⁴⁾ і знайшла його в південній Московщині, Слобожанщині і на Дону. Таке припущення дає нам нові риси для нашої картини еміграції до Слобожанщини напередодні Хмельниччини. Нижче ще до нього повернемося.

Раніш ніж перейти до огляду еміграції з Лівобережжя 50-ми роками підіб'ємо підсумки і подивимося, що являла собою пізніша Полтавщина в 1650-х роках. Можемо скористатися для цього огляду двома мапами: Боплановою ⁵⁾ мапою Київського воеводства і мапою Лівобережних полків і сотень — Ф. Падалки ⁶⁾. На Боплановій мапі ми бачимо, крім добре залюдненої території Переяславщини, густу мережу поселень у водозборі середньої Сули і Удаю від Оржиці на півдні до Ічні і Ромна на півночі (райони Лубень, Лохвиці, Варви) за Сулою бачимо нешироку смугу вододілу Сули і Хоролу, вільну від поселень, а далі по Хоролу поселення йдуть без пе-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 196. При бажанні кількість звісток про походження добичницької людности на Слобожанщині саме з зазначених районів Лівобережжя можна значно збільшити: р. 1641 загін кол. чугуївських емігрантів на чолі з отаманом Копонем нападає на Тор, але виявляється, що цей загін прийшов з Полтави („Україна та Дін“, с. 38 з „Донских Дел“; А. М. Г., II, с. 121): в р. 1642-му на Берецьких уходах бачимо „воровську“ ватагу, складену з мешканців Миргорода, Богачки і Хомутця (М. Д., Блгр., ст. 140, а. 134); пізніш „воровські черкаси“ приходили під Валуйки з Зинькова (М. Д., Приказн., ст. 163, а. 217); в р. 1648 ватага в 50 чол. з Миргорода „гуляє“ по степах на Богучарі, Міусі і звідти йдуть на річку Тиху Сосну (до Рибного Плесу) далі і на північ (М. Д., Приказн., ст. 170, а. 262).

²⁾ Відзначають цей приплив колоністів й інші автори, датуючи його саме 1646—7 рр.

³⁾ Нові дані й цікаві спостереження щодо степового побуту XVII сторіччя дає ще незакінчена праця Д. Кравцова, що працював разом із автором в архіві Московського Древлехраніліща.

⁴⁾ Особливо та, що мешкала далі на північний схід. Дуже характерний вислів щодо емігрантів з Запоріжжя наводить О. Ю. Гермайзе (ор. cit., с. 32): в р. 1646 на Дону московським агентам оповіли, що 400 запорожців в дорозі перейняли татари і побрали у них коней, але вони „де и пѣши на Дон придут, а назад в Запороги не воротятся“; отже умови на Запоріжжі не мали під той час доброї слави.

⁵⁾ Л. В. Падалка, Карта Боплана о заселеніи Полтавской території во второй четверти XVI—XVII в., Полтава 1914; В. Ляскоронскій, ор. cit.

⁶⁾ Л. В. Падалка, Карта казацких полковъ на Полтавской території, Полтава 1914.

рерви від гирла до вірхів'я (з Миргородщиною в центрі). Низка сіл по горішньому Пселу йде починаючи від Гадячого вгору, до московського кордону. На горішньому Ворсклі між Охтиркою, Лютенкою і Сорочинцями бачимо величезний ліс. На мапі сотень р. 1649-го бачимо густу мережу їх на Посуллі, але на Хоролі тільки дві крім Миргородських; натомість низку сотень бачимо на Пслі; але особливо багато сотень бачимо на Гадяччині, призначуваний, як відомо, на гетьманську булаву, як країна багата і прибуткова. Тут наприкінці 40-х років відбулося особливо інтенсивне залюднення. Густа мережа річок з берегами, порослими лісом, сприяла тут розвиткові пасік; ідучи по річках, людність непомітно проходила тут за московський кордон. Гадяччина відіграла особливо визначну роль в колонізації Слобожанщини: прикордонні міста її — Борки, Веприк, Лютенка, Зиньков, Грунь, Куземин, Опішня щоразу трапляються в Слобожанських актах, як ми почасти уже й бачили ¹⁾.

Коли ми зробимо припущення, що шлях емігрантів ішов не пустелями, а навпаки — смугою найгустішої людности, можемо намітити такий найімовірніший напрямок руху людности і такі райони, що давали емігрантів: з Правобережжя (Київ-Трипілля-Ржищів-Канів-Черкаси) через Переяславщину і Золотонощину до густо залюдненої країни між Удаєм і Сулою (трикутник Лубні-Прилука-Ромен); звідси через горішній Хорол (північна Миргородщина) до сусідньої Гадяччини (горішній Псел) і далі на горішнє Ворскло (Охтирщина, басейн річки Марла). Дальші шляхи намічено нижче ²⁾. Гадаємо, що цими шляхами посувалася людність і 50-ми роками, коли до місцевих пересельців приєднувалися правобережні емігранти.

За Хмельниччини Лівобережжя залюднювано з попередньою інтенсивністю, особливо Поворскля. Наприкінці 1650-х років Полтавський полк уважали за один з найбільших і найбагатших на Україні. На жаль, крім неповних реєстрів 1654-го року ми не маємо жадних інших статистичних відомостей, щоб зважити поступ колонізації Лівобережжя цими роками. Отже порівняємо реєстри 1649 і 1654 рр. по двох полках, що до речі сказати відігравали найбільшу роль в залюдненню Слобожанщини.

Кількість козаків: . . . р. 1649	р. 1654
Полк Полтавський . . . 2.441	2.716/3.663 з відсутніми + 3975 міщан.
Полк Миргородський . . . 2.630	3.129 + 1669 міщан.

³⁾ Збільшилося протягом чотирьох років чимало та не знати, як кількість козаків в реєстрі відносилася до кількості всієї людности в цих полках — чи лишилося це відношення однакове в роках 1649 і 1654 ³⁾.

¹⁾ Див. нижче мапу пасік на р. Ворсклі. Пор. вище згадку про вихід кілька тисяч селян з Гадяччини.

²⁾ Намічений гіпотетичний напрямок колонізації треба ще далі перевірити; документальні відомості з доби Хмельниччини ще не дають змоги поробити остаточні висновки.

³⁾ М. Владимирскій-Будановъ, Передвиженіе южно-русскаго населенія, сс. 79—116; А. Ю. и З. Р., Х, с. 291; „Чт. Моск.“ 1874. II—III, Реєстри міст 1954 р. — А. Ю. и З. Р. Х, с. 239 і „Чт. Моск.“ 1905, II, с. 28. По окремих містах в р. 1654 було: в Ічні 1. 798 д, Прилуді 1423, Полтаві 1335, Гадячому 958, Зинькові 908, Лютенці 906, Миргороді 844; щоб порівняти, згадаємо, що в Києві тоді зареєстровано 1460 чол., в Чернігові 1105. Правобережжя агалі за тих часів не мало міст, де б було так багато людности.

Походи Хмельницького на захід в рр. 1648—9 і окупація від козацького війська Правобережжя безперечно мусіли відтягти з Лівобережжя маси тої півмандрівної і особливо добичницької людности, що попереду становила головну складову частину східньої еміграції. Справді маємо вказівки в документальних джерелах, що цими роками (1648—9) еміграція на Слобожанщину і до південних московських міст не тільки зовсім припиняється, а й та людність, що тимчасово заїздила до цих країн попереду, повернулася на Україну „в войско Б. Хмельницького“ (нижче ми ще спинимося на цих звістках детальніш). Тільки поразка селянської революції в зв'язку із Зборовською угодою і сумні події р. 1650-го ¹⁾, чутки про те, що можливо насунуть татари, і про майбутню українсько-московську війну, а особливо поразка 1651-го року, двоїсте поводження Хмельницького і поворот і репресії панів р. 1652 ²⁾ мусіли відновити еміграційний рух з новою силою. По численних невдачах козацьких повстань в першій половині XVII віку, що про них мусіли лишитися живі спомини в людській пам'яті, і тепер могло бути чимало людей, що не сподіваючися надовго спекатися панської влади, схотіли б скористатися з руїни панського контролю, щоб перейти на вільні землі за московським кордоном, зраджуючи таким чином повстання ще перед його остаточним упадком.

Масову еміграцію 1650-х років вже заздалегідь полегшило те, що ідея цієї еміграції популярна. Увесь час із різних джерел ідуть чутки, що людність готова, скоро з'явиться вороже військо, зараз таки вирушити за кордон. Такі чутки з'явилися ще року 1649-го у травні разом з чуткою про те, що за кордон вийшло 2000 „воровського“ козацтва; року 1652 в Гадячому московському посланцеві оповідали про те, що західні міста видано татарам, а людність бажає емігрувати до Московщини; на початку року 1653 в Полтаві казали, що коли військо Радзівіла перейде через Дніпро, людність піде за Московський кордон ³⁾. У доповідях московських посланців такі звістки — звичайна річ. Подібні настрої мусіли вплинути на збільшення тої масової еміграції за московський кордон, про яку ми чули за років попередніх.

Як і раніш ходять лівобережці на Тор по сіль: року 1653 варять на Торі сіль аж 400 чол. — усі з Полтави, на чолі з отаманом Ів. Лисим. Р. 1657 на Тор іде козак з Веприка ⁴⁾. Далі триває промислово-пасічницька колонізація і в Західній Слобожанщині. Вище вже згадувано, що пересельці з західньо-лівобережних міст сконцентрувалися в Охтирці, імовірно це були місцеві таки уходники і пасічники; в році 1657-му бачимо під Сумами ватаги дегтярів з Сорочинець і з Веприка ⁵⁾. Перебування уходників і промисловців з Лівобережжя на Слобо-

¹⁾ М. Грушевський, І. У.-Р., VIII, 3, с. 265 і далі.

²⁾ М. Грушевський, І. У.-Р., т. IX: поживавлення колонізаційного руху в кінці 1649 і в 1650 р. див. с. 23; репресії року 1652-го і масова еміграція цього року — сс. 410—415; акад. М. С. Грушевський, характеризуючи тодішні настрої на Лівобережжі, особливо підносить різанину в Липовому і Рябухах, що на довго лишили сумну згадку про себе серед української людности, як один з імпульсів до підготованої через попередні події еміграції 1652-го року (ibid, сс. 412 і 414. Це ibid, див. „Доповнення“, с. 1545).

³⁾ А. М. Г. II, с. 291. с. 310. с. 322.

⁴⁾ М. Д. Блг., ст. 109, а. 142.

⁵⁾ Д. Багал'ї, Матеріали, т. I, с. 21.

106995
ДІЛ

жанщині скріплювало попередні зв'язки між обома територіями й готувало майбутню еміграцію. Господарювання пасічників з Лівобережжя в Західній Слобожанщині, перерване в роках 1648—50, поновлюється, і пасік з'являється ще більше, ніж було попереду. Знову починаються і сутички і суперечки з цього приводу (в рр. 1651—1652)¹⁾. В обороні пасічників стає сам гетьман, скаржачися на насильства над мешканцями м. Ве́прика і інших міст в прикордонних пушах на Пслі (район Гадячини — московське місто Камінне) і на убивство козака з власної гетьманської маєтності (Гадяцького ключа) — з с. Плешовець²⁾. Про позицію ж української людности в цій справі каже нам лист полковника миргородського М. Гладкова ще з р. 1650-го, де він сповіщав вольновського воеводу, що послав „Литовських людей“ на р. Мерчик пасік бджільних запровадити „попрежнему“³⁾, ніби почувавши своє право розпоряджати цією територією.

Вище вже згадувано про ті події, які сприяли поновленню еміграції стихійною лавою мало не з цілої території Лівобережжя. Через те маємо менше згадок про те, з яких саме міст виходили ці маси емігрантів в 1650-х роках, ніж могли б сподіватися. Тільки в одному випадкові маємо раптовий вихід значного загону емігрантів з одного-двох міст, та й то з крайнього півдня; це еміграція 50-ти родин з Кременчука і Кобиляки (здається ще з Кишенки) до Цареборисова року 1654⁴⁾. Поза тим маємо вже згадувану вище еміграцію 46-ти родин до Яблонова року 1652-го, що серед них з центрального і південного Лівобережжя було 26 людей, а власне:

з Гадячого	9	з Красного	1
„ Зинькова	5	„ Прилуки	1
„ Ромна	4	„ Лютецьки	1
„ Миргорода	2	„ Груні	1 ⁵⁾
„ Куземіна	2		

Тут нашу увагу звертають знайомі вже нам з попереднього колонізаційні осередки Лівобережжя — Гадяче, а потім Ромен і Зиньків.

Переглянувши наведені звістки, бачимо, що в 1650-х роках: I) далі проваджено еміграцію на Слобожанщину з колонізаційного пляцдарму 40-х років — центрального і південного Лівобережжя; II) далі проваджено (вірніш поновлено) поступову промислово-пасічну колонізацію з цієї ж місцевості; III) колонізаційним джерелом зробився також крайній південь Гетьманщини — Кобеляччина і Кременчужчина, а також Правобережжя; IV) інші землі — Чернігівщина, Запоріжжя і Правобережжя брали меншу, але помітну участь в колонізації країни.

5. Політика українського уряду супроти еміграції.

Уряд гетьмана Богдана Хмельницького ставивсь до переходів людности на Слобожанщину, про які він не міг не знати, принципово негативно. Щодо

¹⁾ М. Д. Сівськ., ст. 129, л. 383 і Посольський приказ, Приказні справи 1052 р., ст. 54.

²⁾ Листи до путивальського воеводи М. Зюзіна від 3/III і 8/III 1657-го року (М. Д., Сівськ., ст. 152, аа. 11—14).

³⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 351

⁴⁾ А. М. Г., II, с. 377; ще один кременчужанин: в р. 1656 Данила Кременчудського бачимо на службі в м. Харкові (М. Д., Москов., ст. 282).

⁵⁾ М. Д., Помісн., ст. 42, а. 3.

цього не було відміни між його політикою і відповідними заходами пансько-польської адміністрації попередніх часів. Полкова старшина підтримувала заходи центрального уряду. Маємо документальні звістки, що за перших років повстання утікачів уважали за зрадників і вганяли за ними, як за державними злочинцями. Так наприклад 18-го лютого 1651-го року до Олешні прибув з Зинькова Тишка Донець і прохав воєводу дати йому перепустку на Дін. Під цей час з'явилися зиньківські козаки, що вирушили навздогін з листом зиньківського отамана Ф. Чернова про те, що Донець з товаришами „гетману Богдану Хмельницькому измѣнили, из литовской земли побежали на Дон, а в их де земли ныне не мирно, крымской царь хан со всею ордою въ их литовской стороне“¹⁾. Так здебільша розуміла становище і сама людність, як ми це бачимо в словах пасічника Соби, під час сварки з представниками валківського воєводи на „Наумковій пасіці“ під Валками: „У нас, казав Сава, ныне приговор до всево войска Запорожского: которая де наша братья Черкасы пойдут на твое Государево... имя, и тѣх де черкас велено рубить“²⁾. Р. 1654 оселилося чимало емігрантів в м. Охтирці; вони лишили на старих місцях частину свого майна; але коли вони, влаштувавшись в Охтирці, спробували перевезти туди і свої „остаточные животы“, то зустрілися з рішучим опором місцевої військової адміністрації і ззнали за свою еміграцію жорстоких репресій — бійки та грабування³⁾.

Коли року 1652 почалася посилена еміграція на схід, на Лівобережжі з'явилися чутки, певно поширювані від старшини, ніби емігрантів засилають до Сибіру⁴⁾. Від самого Хмельницького маємо цілком виразний лист, надісланий до путивльського воєводи Зюзіна з-під Фастова від 26/VIII 1654 року, отже вже після Переяславської угоди⁵⁾. Наведу тут головну частину тексту цього цікавого листа: „...здесь много есть своевольников и убойцов, что здѣ злое здѣлавъ что, или кого убив, въ землю е.ц.в. бѣжать; как и нынѣ въ Гадячомѣ и въ Веприку и в иныхъ городах некоторые мятежники, учиня смятеніе и много зло здѣлавъ, въ землю е.ц.в. ходять начали. И для того прилежно тебя, господина моего, просимъ, изволь грамоты свои во всѣ порубежные города и въ деревни и къ воєводам и къ прикащикомъ послати, чтобъ техъ мятежниковъ и убойцовъ, которые бѣ къ вамъ безъ листовъ нашихъ шли, имавъ вешали и стинали и въ неволю имали, а имѣния ихъ на е.ц.в. отбирали. Также много техъ своевольников на Тор безъ вѣдома нашего идуць и тамъ собираютца, тогда и туды изволь послати, и техъ своевольниковъ разорити, понеже тамо недалече отъ вашіе милости. И для того надобно то розсматривати, чтобъ тоє своевольство было усмирено, и е.ц.в. прямо и вѣрно служили; о чомъ и вторицею тебя, господина моего, просимъ, чтобъ тѣхъ свое-

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 298, а. 289.

²⁾ М. Д., Посольський приказ, Приказні справи, ст. 54, рік 1652.

³⁾ М. Д., Безголосні стовпці, ст. 223, а. 7; подібно в р. 1656 р. менський сотник Кіндрат Войтенко, „увѣдав, что я (оповідає в чолобитній емігрант Степан Опришок) иду на новые места в Сумино, пограбил меня... взял 200 копѣ хлѣба... да литовскихъ денегъ 15 коп (М. Д., Помісн., ст. 46, а. 9).

⁴⁾ Див. А. М. Г., сс. 304; 310 і інші. Можливо, що поширювалися ці чутки не без зв'язку з чернігівською еміграцією Дзиковського до Острогозька, див. с. 304 *ibid*.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., XIV, с. 75; див. у Філарета, V, II7 (одписка про це Зюзіна і поміта в Москві).

вольниковъ пропускать не велѣли и съ Тору згонили“. Подіб. листа надіслано і до білгородського воеводи В. Б. Шереметьєва; у ньому теж згадувано „о бунтовщикахъ и о беглицахъ“. Шереметьєв писав до царя про цей лист в зв'язку з численною еміграцією того року, коли українці оселилися в Охтирці, і оселено було Харків, Цареборисів, Зміїв та інші міста. Від московського уряду наказано ставитися до емігрантів дуже обережно, переписати їх, заборонити (про око) дальші переходи, з Тору емігрантів зігнати і про ці розпорядження сповістити гетьмана¹⁾. Натяк на те, що за негативне ставлення гетьманського уряду до переходнів знали усі на Україні і навіть поза Україною, знаходимо в оповіданні товмача Абдула Байцина московським посланцям в Криму: „пришли де къ Донским козаком из Запорог Черкас много безъ повелѣнья Богдана Хмельнитцкого“²⁾, казав він. В р. 1656 гетьман збиравсь ужити збройних репресій проти поселень, осаджених на Сумщині (по р. Сулі) в зв'язку з повстанням якогось Неблядіна³⁾.

Зважаючи на такі недвозначні свідчення актового матеріалу, мусимо поставитися обережно до свідчення Бантиша-Каменського⁴⁾, зачерпненого з літописів, про те, ніби Богдан Хмельницький „исходатайствовалъ самъ дозволеніє селиться въ предѣлахъ государства Россійскаго“. Ця звістка можливо (як мабуть і в літописах) з'явилася під впливом Іскриної місії р. 1652, що мав намацати в Москві можливості щодо переходу гетьмана під безпосередню протекцію царя, коли дальша війна з поляками буде нещаслива⁵⁾. Відповідно до загального напрямку політики Москви щодо еміграції з Заходу великими масами Іскрі дано обіцянку прийняти емігрантів, але оселити їх не ближче, як на Дону, куди під той час справді мали відправити Дзиковського⁶⁾. Заходи Богдана Хмельницького звичайно не суперечили його ворожому ставленню до окремих і неорганізованих утеч за кордон, що підірвали відпорну силу війська і сприяли дальшим „розрухам“ у країні.

¹⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, л. 237 і 50.

²⁾ М. Д., Посольський Приказ, Кримські справи, кн. ч. 40, л. 364. Новий матеріал про заходи Б. Хмельницького з одінкою еміграції див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 953.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 1229.

⁴⁾ Історія Малої Росії, изд. IV, с. 181. За джерело Б.-Каменського могла бути й праця М. Лезюра, „Histoire de Cosaques“, Par. 1819, що її переклад переховується в портфелях Е.-К., і де знаходимо подібні ж гадки.

⁵⁾ М. Грушевський, І. У.-Р. IX, с. 416; Див. ще нижче при огляді політики Москви щодо еміграції. Можливо, що гетьман бажав своєю пропозицією прискорити оголошення війни Польщі з боку Москви.

⁶⁾ На р. Битюг, як видно з перепису 1652-го року (див. вище), потім оселилися на р. Сосні.